।। वर्णानां स्थानानि प्रयत्नश्च।।

(सूत्रम् - तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्। वार्तिकम् - ऋ ल् वर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम्)

क्रमसंख्या	वर्णः		स्थानम्	आभ्यन्तरप्रयत्नम्	बाह्यप्रयत्नम्	संज्ञा
१	अ		कण्ठः	विवृतम्	उदात्तानुदात्तस्वरिताः	स्वरः
२	इ		तालुः	विवृतम्	उदात्तानुदात्तस्वरिताः	स्वरः
३	उ		ओष्ठौ	विवृतम्	उदात्तानुदात्तस्वरिताः	स्वरः
४	ऋ		मूर्धा	विवृतम्	उदात्तानुदात्तस्वरिताः	स्वरः
५	ल्		दन्ताः	विवृतम्	उदात्तानुदात्तस्वरिताः	स्वरः
६	ए		कण्ठः तालुश्च	विवृतम्	उदात्तानुदात्तस्वरिताः	स्वरः
७	ऐ		कण्ठः तालुश्च	विवृतम्	उदात्तानुदात्तस्वरिताः	स्वरः
८	ओ		कण्ठः ओष्ठौ च	विवृतम्	उदात्तानुदात्तस्वरिताः	स्वरः
९	औ		कण्ठः ओष्ठौ च	विवृतम्	उदात्तानुदात्तस्वरिताः	स्वरः
१०	क	खरः	कण्ठः	स्पृष्टम्	अल्पप्राणः महाप्राणः विवारः श्वासः अघोषः	स्पर्शः
११	ख	अतिखरः	कण्ठः	स्पृष्टम्	अल्पप्राणः महाप्राणः विवारः श्वासः अघोषः	स्पर्शः
१२	ग	मृदुः	कण्ठः	स्पृष्टम्	अल्पप्राणः संवारः नादः घोषः	स्पर्शः
१३	घ	घोषः	कण्ठः	स्पृष्टम्	महाप्राणःसंवारः नादः घोषः	स्पर्शः
१४	ङ	अनुनासिकः	नासिका कण्ठः च	स्पृष्टम्	अल्पप्राणः संवारः नादः घोषः	स्पर्शः
१५	च	खरः	तालुः	स्पृष्टम्	अल्पप्राणः महाप्राणः विवारः श्वासः अघोषः	स्पर्शः
१६	छ	अतिखरः	तालुः	स्पृष्टम्	अल्पप्राणः महाप्राणः विवारः श्वासः अघोषः	स्पर्शः
१७	ज	मृदुः	तालुः	स्पृष्टम्	अल्पप्राणः संवारः नादः घोषः	स्पर्शः
१८	झ	घोषः	तालुः	स्पृष्टम्	महाप्राणःसंवारः नादः घोषः	स्पर्शः
१९	ञ	अनुनासिकः	नासिका कण्ठः च	स्पृष्टम्	अल्पप्राणः संवारः नादः घोषः	स्पर्शः
२०	ट	खरः	मूर्धा	स्पृष्टम्	अल्पप्राणः महाप्राणः विवारः श्वासः अघोषः	स्पर्शः
२१	ठ	अतिखरः	मूर्धा	स्पृष्टम्	अल्पप्राणः महाप्राणः विवारः श्वासः अघोषः	स्पर्शः
२२	ड	मृदुः	मूर्धा	स्पृष्टम्	अल्पप्राणः संवारः नादः घोषः	स्पर्शः
२३	ढ	घोषः	मूर्धा	स्पृष्टम्	महाप्राणःसंवारः नादः घोषः	स्पर्शः
२४	ण	अनुनासिकः	नासिका कण्ठः च	स्पृष्टम्	अल्पप्राणः संवारः नादः घोषः	स्पर्शः

२५	त	खरः	दन्ताः	स्पृष्टम्	अल्पप्राणः महाप्राणः विवारः श्वासः अघोषः	स्पर्शः
२६	थ	अतिखरः	दन्ताः	स्पृष्टम्	अल्पप्राणः महाप्राणः विवारः श्वासः अघोषः	स्पर्शः
२७	द	मृदुः	दन्ताः	स्पृष्टम्	अल्पप्राणः संवारः नादः घोषः	स्पर्शः
२८	ध	घोषः	दन्ताः	स्पृष्टम्	महाप्राणःसंवारः नादः घोषः	स्पर्शः
२९	न	अनुनासिकः	नासिका कण्ठः च	स्पृष्टम्	अल्पप्राणः संवारः नादः घोषः	स्पर्शः
३०	प	खरः	ओष्ठौ	स्पृष्टम्	अल्पप्राणः महाप्राणः विवारः श्वासः अघोषः	स्पर्शः
३१	फ	अतिखरः	ओष्ठौ	स्पृष्टम्	अल्पप्राणः महाप्राणः विवारः श्वासः अघोषः	स्पर्शः
३२	ब	मृदुः	ओष्ठौ	स्पृष्टम्	अल्पप्राणः संवारः नादः घोषः	स्पर्शः
३३	भ	घोषः	ओष्ठौ	स्पृष्टम्	महाप्राणःसंवारः नादः घोषः	स्पर्शः
३४	म	अनुनासिकः	नासिका कण्ठः च	स्पृष्टम्	अल्पप्राणः संवारः नादः घोषः	स्पर्शः
३५	य		तालुः	ईषत्स्पृष्टम्	अल्पप्राणः संवारः नादः घोषः	अन्तस्थः
३६	र		मूर्धा	ईषत्स्पृष्टम्	अल्पप्राणः संवारः नादः घोषः	अन्तस्थः
३७	ल		दन्ताः	ईषत्स्पृष्टम्	अल्पप्राणः संवारः नादः घोषः	अन्तस्थः
३८	व		दन्तः ओष्ठौ च	ईषत्स्पृष्टम्	अल्पप्राणः संवारः नादः घोषः	अन्तस्थः
३९	श		तालुः	ईषद्विवृतम्	महाप्राणः विवारः श्वासः अघोषः	ऊष्मा
४०	ष		मूर्धा	ईषद्विवृतम्	महाप्राणः विवारः श्वासः अघोषः	ऊष्मा
४१	स		दन्ताः	ईषद्विवृतम्	महाप्राणः विवारः श्वासः अघोषः	ऊष्मा
४२	ह		कण्ठः	ईषद्विवृतम्	महाप्राणः संवारः श्वासः अघोषः	ऊष्मा
४३	ःः		कण्ठः		उदात्तानुदात्तस्वरिताः	विसर्गः
४४	उपध्मानीयम्		ओष्ठौ		उदात्तानुदात्तस्वरिताः	प इत्यस्य प्रागर्धविसर्गसदृशो स्वरः
४५	जिह्वामूलीयम्		जिह्वामूलम्		उदात्तानुदात्तस्वरिताः	क इत्यस्य प्रागर्धविसर्गसदृशो स्वरः
४६	ं				उदात्तानुदात्तस्वरिताः	अनुस्वारः

।। स्थानम् ।।

अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः। इचुयशानां तालुः। ऋटुरषाणां मूर्धा । ल् तुलसानां दन्ताः । उपूपध्मानीयानामोष्ठौ।एदैतोः कण्ठतालू। ञमङणनानां नासिका च । ओदौतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् । कफाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृशौ जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ । जिह्वामूलीयस्य जिहावामूलम्।

प्रयत्नः(द्विविधः)

I

I	I
आभ्यन्तरः	बाह्यः
(पञ्चविधः)	(एकादशविधः)
१ स्पृष्टम्	१ विवारः
२ ईषत्स्पृष्टम्	२ संवारः
३ ईषद्विवृतम्	३ श्वासः
४ विवृतम्	४ नादः
५ संवृतम्	५ घोषः
	६ अघोषः
	७ अल्पप्राणः
	८ महाप्राणः
	९ उदात्तः
	१० अनुदात्तः
	११ स्वरितः

Prepared By
Sankaranarayanan.A HSST(Sanskrit) Govt.Sanskrit HSS Thripunithura
Phone – 9744780455 Email – sankarjikodakara@gmail.com